

Bartók István

„RHETORICATI SUMUS” –
RETORIKAFELFOGÁSOK
A RÉGI MAGYAR IRODALOMBAN

Religió, retorika, nemzettudat – a konferencia címében szereplő három fogalom összefüggéseit sokfelől lehet megközelíteni. Igen kézenfekvő az első kettő, *religió* és *retorika* szoros kapcsolódása, hiszen a régiségben a retorikai szempontok alapján vizsgálható anyag jelentős része elválaszthatatlan a religiótól – gondoljunk csak a prédikációk, imádságok, hitviták, kegyességi és hitbuzgalmi művek arányára a korszak irodalmában. A magyar nyelvű szövegek szaporodásával egyre gyakoribbak az anyanyelv használatát érintő észrevételek. A nemzeti nyelv kérdései fontos állomásai a *nemzettudat* alakulásának, és a stílári problémák különösen érdekesek a kritikátörténet számára. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak jelentőségét, hogy a XVII. század közepe táján már nemcsak a szövegek jó része magyar, hanem magyarul olvashatunk elméleti igényű megnyilvánulásokat is, amelyek irodalmi gondolkodásunk történetének különlegesen értékes forrásai.

Retorikai szöveggyűjteményének kísérőtanulmányában Imre Mihály mintaszerűen bemutatja a retorika szerepkörének, feladatainak, tágabb összefüggéseinek változásait a XVI. század elejétől a XVII. század végéig.¹ Különös figyelmet szentel összeállításában azoknak a szerzőknek, akiket jól ismertek Magyarországon is. Jó volna tudni, hogy a közreadott szövegek – nemkülönben a sorozat tervezett további köteteiben bemutatandó szemelvények

¹ IMRE Mihály, *Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig*. In: *Retorikák a reformáció korából*, a retorikai szemelvényeket válogatta, sajtó alá rendezte, az illusztrációkat válogatta, a bevezetést, a jegyzeteket és a záró tanulmányt írta, a kötetet szerkesztette: IMRE Mihály, Debrecen, 2000, 399–452.

– hogyan befolyásolták irodalmunk alakulását, és hatásuk hogyan fogalmazódott meg elméleti szinten. Mindezek tisztázása még hosszú kutatómunka feladata. Egy rövid dolgozat keretei között a témához kapcsolódva mindössze apró adalékokat rendszerezhetek. Néhány jellemző példával szeretnék valamit érzékeltetni abból, hogyan épült be irodalmunk önreflexiójának történetébe magának a retorikának a fogalma: hányféle értelemben használták, mikor mit értettek rajta – és ami a legfontosabb: hogyan függ össze a nemzetközi terminológiával a magyar irodalmi szaknyelv.

A korabeli szövegekből kitűnik, hogy a retorika fogalmát mind szűkebb, mind tágabb értelemben használták. A retorika szorosan értelmezve: szabályrendszer. Egy bizonyos szakterület – az ékesszólás – mesterségbeli, szakmai tudnivalóinak *elméleti* összegzése és rendszerezése. Mint ilyen, görögül „τέχνη”, latinul „ars”, magyarul „mesterség” vagy „tudomány”. Szenci Molnár Albert szótárában ebben a jelentésében szerepel: „Ekessen szollásról valo tudomány”.

Tágabban értelmezve azonban a retorika jelentheti a szóban forgó mesterség vagy tudomány birtoklását és megvalósítását, azaz az elsajátított ismeretek alkalmazását a *gyakorlatban*, szóban vagy írásban. (A szabályok ismeretének alkalmazása kétféle lehet: segíthet a szövegek – a religió esetében elsősorban a Szentírás – értelmezésében; ugyanakkor az elmélet útmutatással szolgál saját művek megalkotásához.) Erre utal Szenci Molnár adverbialis címszava. „Rhetorice: Ekessen szollási mesterseg szerint”. Ebben az összefüggésben a retorika maga az „ékesen szólás”. A két hivatkozott szócikk ugyanígy szerepel Pápai Páriz Ferenc szótárában is.

Kizárólag a szótárakra hagyatkozva megnyugodva vehetnénk tudomásul, hogy a retorikát a magyar szaknyelvben ékesen szólásnak hívták, és a két terminus pontosan megfelel egymásnak. Ez általában így is van, ám a szótárakból nem derül ki, hogy e kifejezések mikor mit jelentettek. Az irodalmi jelenségekre reflektáló megjegyzések tanúsága szerint a retorika és az ékesen szólás fogalmának értelmezése jellemzően különbözik az egyházi és a

világi szerzőkkel kapcsolatban, bár, mint látni fogjuk, nem minden esetben működnek vízvázlasztóként a religió szempontjai.

Az egyházi retorika történetének alapkérdése, hogy a klasszikus antikvitás elmélete mikor milyen kapcsolatba kerül a szakrális szövegekkel. A profán szónoklattan befolyása igen korán jelentkezik. Már Órigenész imádságmodelljében kimutatták az antik retorika hatását. Később az egyházatyák sokat foglalkoztak a Szentírás és a klasszikus ékesszólás összefüggéseivel. Az utókorra a legnagyobb hatást Szent Ágoston gyakorolta, aki a *De doctrina Christiana* című munkájában próbálta egyeztetni a „pogány rétorok” tudományát a keresztény egyházi szövegekkel. A kérdés további története során a helyzet a két szélsőséges állásponthoz való viszony alapján határozható meg. Az egyházi szerzők vagy minél többet próbálnak hasznosítani a profán retorika tanításaiból, azt az ars orandi és az ars concionandi szükségszerű kiegészítőjeként értelmezve – vagy éppen ellenkezőleg: a világi oráció és a vallásos művek közötti különbségeket hangsúlyozzák. Természetesen sokféle köztes megoldásra is van példa. Imre Mihály hivatkozott áttekintéséből az is világosan kirajzolódik, hogyan alakult a reformáció retorikája ebből a szempontból.

A magyar kritikátörténet számára értékelhető megnyilatkozásokokat vizsgálva úgy tűnik, hogy irodalmi gondolkodásunkban nálunk is jelen volt mindkét felfogás. Az elkülönülés mértéke nem azonos a retorika különböző területein. Viszonylag teljes az egyetértés a dispositio megítélését illetően; a véleménykülönbségek inkább az elocutio kapcsán kerülnek felszínre.

Akárcsak a világi szónoknak, az egyházi embernek is alaposan fel kell készülnie hivatására. Hogy hatni tudjon hallgatóságára és olvasóközönségére, meg kell tanulnia az ehhez szükséges mesterséget, amint ezt igen gyakran hangsúlyozták. Pázmány Péter például így inti a prédikátorokat: „[...] szorgalmatos tanulással készüllyetek a predikálláshoz [...] Mert igazán írja Plutarchus *Orationes extempore habitae, plenae sunt vanitatis: neque initium habentes aptum, neque finem; et, qui subito dicunt, in periculosam incidunt loquacitatem: quum meditatio, non sinat orationem fines transilire*; hogy a hirtelen-szóllás tellyes hiúsá-

gokkal: és, ha valaki készületlen predikál, üti-véti a dolgot; sem elei, sem utólya szóllásának: csak haboz; egybe zúr, zavar mindeneket; akár-mit, akár-hol, elő-hoz és ki nem tud gázolni hosszan nyújtott beszédiből. Ne bízzék azért, senki elméjében: mert, soha jól nem predikál, a ki jól hozzá nem készül. Aki pedig jó készülettel tanít, Isten áldását vészi.”² Hasonlóképpen figyelmeztet Medgyesi Pál: „Az Rendnek meg nem tartása miat, rút illetlen módon előshátra megyünk, alkalmatlanul kettőztetvén azon dolgokat, egygyüve-is, másuva-is kapván; és mosdatlanul kezdvén az szólláshoz, nem tudgyuk mint végezzük illendőképpen el. [...] Az Isten Rendnek Istene, s-nem kedvelli az ő szolgálattyában az tunyaságot, és az vigyázatlanságot. Tarts meg azért a’ Rendet, hogy bolondoknak áldozattyokkal ne áldozzál. Péld. 4. 23.”³

Mindkét idézetben a lényeg a szöveg átgondolt felépítése, a szerkezet tudatos megtervezése, azaz mindaz, amivel a retorikai dispositio foglalkozik. Itt ismételten hangsúlyoznunk kell a magyar nyelvű elmélet különleges jelentőségét, hiszen „a részeknek jó rendben helyheztetése”, „az elrendezés, a rendben rakás” szabályai a korszak hazai szerkesztésű retorikáiban is megjelennek.

Látnunk kell, hogy ez az igény a szónokkal szemben támasztható klasszikus követelmények közül a „docere” és „a flectere” vagy „movere” fogalmához kapcsolódik. Az anyag megfelelő elrendezése, a logikus gondolatmenet segíti elő ugyanis az elmondottak megértését és megjegyzését. Ennek alapján tudja az előadó hallgatóit meggyőzni, gondolataikat és cselekedeteiket a kitűzött célnak megfelelően befolyásolni. Nem véletlen, hogy a religió irodalmában leginkább ezt a mozzanatot emelik ki, hiszen az egyházi ember számára elsődleges feladat a hallgatók és olvasók megtanítása az alapvető hitigazságokra, erkölcsi elvekre, magatartásformákra – sokszor a veszedelmesnek ítélt nézetek cáfolatával együtt.

A retorika különféle megközelítési lehetőségeiben válogatva fogalmazhatnánk úgy is: ez az attikai típusú, ethos elvű, az érte-

² PÁZMÁNY Péter, *Válogatás műveiből, 1–3*, Válogatta ŐRY Miklós, SZABÓ Ferenc, VASS Péter, Bp., 1983. (A továbbiakban: PPVM) 2. 20.

³ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650. RMNY III. 2310. E4v–F1r.

lemre ható, igazság érdekeltségű, a filozófiai típusú megismerést célzó retorika, amelyik a logikai meggyőzésre összpontosít. Vagy még elegánsabban: a szerzői jelentésreprezentációt szolgáló nyelvi kompetencia.

Ha az ékesen szólás mestersége vagy tudománya mindenki számára összességében a retorikát jelentette volna, aminek része a dispositio is, akkor általában a retorikai ismeretek alkalmazását, azaz ékesen szólást követelhettek volna az egyházi szerzőktől. Ez azonban korántsem volt minden esetben így, sőt szakrális összefüggésekben jellemző az ékesen szólás elutasítása.

Pázmány a következőképpen fogalmaz: „[...] két nagy fogyatkozást tapasztaltam az ifjú predikátorokban, mellyeket igen kelkerülni az isten-félt tanítónak: Eggyiket azt; hogy a tanításban, nem tészik-czélul a halgatók lelki hasznát; nem azon vannak, hogy *Doceant utilia*, hasznos és gyümölcsös tanításokat adgyanak: hanem, hogy elméjek, tudományok, ékesen-szóllások mutogatásával dicsekedgyenek és magokat csudáltassák.”⁴

„Nem veszedelmes orvosnak tartanók-e, a ki beteget-előt lantot verne és éneklésével akarná gyönyörködtetni fülét; orvosságokat pedig (mivel azoktól a beteg iszonyodik) nem adna, nyavalyáinak gyógyítására? Illyen ártalmasok a predikátorok, kik csak szóllásnak ékességével; vagy Somniis, fabulis, magok álma és elmélkedések beszélgetésével; vagy igen szokatlan, de haszontalan tudományokkal, viszkettetik a halgatók fülét; a lelki sebek genyedtségét pedig, meg sem illetik.”⁵

Nyilvánvaló a „hasznos és gyümölcsös tanítások” szembeállítása az „ékesen szólással”, a „szólásnak ékességével”. Az utóbbi önmagában semmiképpen sem pótolhatja az előbbit, a prédikáció elsődleges célját.

Pázmánynak más helyéből kiderül, hogy az ékesen szólás két-féleképpen értelmezhető. Egy helyen maga is a profán retorikát alkalmazza: „Ha Szent Pált világi orátorok szokása-szerént akar-nók dicsírni, három dologra kellene elsőben szemünket függeszteni: nemzetségére, megtérése-után végetlen munkálkodására és feneketlen bölcsességének mélységére.” Jó két lapon keresztül vé-

⁴ PPVM 2. 22.

⁵ PPVM 2. 23–24.

gez az első két dologgal, majd a harmadikra térve ismét figyelemztet, hogy még mindig a világi retorikát követi: „Harmadszor: ha követni akarnok az orátorok szokását, hímezhetnők a Szent Pál bölcsességének mélységét [...]” Hímezi is jócskán. Ezen belül Szent Pálról (Szent Ágoston nyomán) megállapítja: „Azért noha, *Paulus praecepta eloquentiae secutus non est: sed ejus sapientiam, secuta est eloquentia*; Szent Pál a világ bölcsei törvényit nem követte szözlásában, de tudományának nagysága utánna vont a szözlás ékességét.”⁶

A latin idézet és a fordítás összevetéséből válik világossá, hogy az „ékesen szözlás” a retorika teljes körénél szűkebben értelmezhető eloquentiának is megfeleltethető, mégpedig kétféle jelentésben. A „*praecepta eloquentiae*” egyenlő „a világ bölcseinek törvényeivel”, azaz a profán retorika előírásaival. Ezekből tanulható meg a világi ékesszözlás, a szavaknak „az orátorok szokása szerint való hímezése”. Ennél magasabb rendű Szent Pál „eloquentiája”, „szözlásának ékessége”, ami tudományának mélységéből fakad.

A kétféle ékesszözlás hasonló meghatározására protestáns oldalról is lehet példákat hozni. Szárászi Ferenc szerint a Szentlélektől származó lelki ajándékok közül az első „az ékesen való szözlás, mely nem valami világi mesterséggel öszve rakosgatott, annak veszedelmes gyönyörűségével megfestett, csinogatott, füleket viszkettető szóknak cifrázásában vagyon helyheztetve”, hanem az a célja, hogy segítségével a hallgatók az Írás szavaiban, „ez minden lépes méznél édesebb lelki mézben részesüljenek.”⁷ Néhány évtizeddel később Debreceni Péter ugyanezt még tömörebben fogalmazta meg: „az igazság és az igaz kedvesség nem a szók ékességében, hanem a dolognak értelmében és valóságában áll.”⁸

A példákból kitűnik a kétféle ékesszözlás különbsége. Szent Ágoston óta jelen van a keresztyén gondolkodásban mint eszmény

⁶ PPVM 3. 342.

⁷ SZÁRÁSZI Ferenc, *A keresztyéni vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító Catechesis*, Amszterdam, 1650. RMNY II, 2304. A keresztyén olvasónak.

⁸ DEBRECENI Péter, *Isten ajándékával való kereskedés*, Debrecen, 1693. RMK I. 1435. A kegyes olvasóhoz.

az a kifejezésmód, amit később „rhetorica divina”-ként emlegetnek: az isteni ige igazságából eredő, annak erejéből táplálkozó, a dolgok lényegét megragadó beszéd. Ezzel állítható szembe „a világi orátorok mestersége”, a – ha úgy tetszik – „rhetorica humana”, ami a mélyebb tartalom célirányos előadásához képest felesleges szöszporítás. Ebben a megvilágításban azok a jelenségek tartoznak ide, amelyeket a klasszikus retorikában az elocutio tárgyal. Ezek a cicerói hármas követelményrendszerből közvetlenül a „delectare” fogalmához kapcsolódnak.

Másképpen fogalmazva: ez az ázsiai típusú, pathos elvű, az érzelmekre ható, szépség érdekelttségű, az esztétikai típusú gyönyörködtetést szolgáló, a figuratív fikcióra koncentráló retorika; esetleg a szerzői jelentésreprezentációt felfokozó, meghaladó nyelvi esemény.

Érthető, hogy a religió irodalmában általában elmarasztalják az öncélú gyönyörködtetés eme haszontalan módját, amint erre igen sok példát lehet hozni. Sokszor egyszerűen csak megállapítják, hogy miféle ékesszólás nem illik a magasztos célokhoz. Jellemzők a negatív példák, amelyeket a szerzők elítélnek, és saját magukat elhatárolják tőlük. Ide tartozik az általánosságban megrott „elme mutogatás, füleket gyönyörködtető szó szaporítás”.⁹ Kerülendő „az embereknek füleket csiklandó szók, beszédek”,¹⁰ a „hímezgető ékes szókkal” való előadás,¹¹ azaz „a szóknak cifrázása és haszontalan ékesgetése, piperés és szemén szedett szókból össze rakosgatott oratio”, a „beszédekben való bujálkodás, hímes szólás”, „a halgatók avagy olvasók füleit csiklándoztató édesgető ékes szóknak vadászása”.¹²

Néha világosan megnevezik az elkerülendő stílusnemeket. Ilyen a „fülek gyönyörködtető, gyermeki énekes egyben zengés, udvari pipere, prókatori pipere, törvényben való hímezett-hámozott be-

⁹ ALVINCI Péter, *Egy Rövid Úti prédikáció*, Kassa, 1632. RMNY II, 1535. Ajánlás Kapi Andrásnak.

¹⁰ FELSŐBÁNYAI Mihály, *A Léleknek Úti költsége*, Utrecht, 1651. RMNY III, 2401. A keresztény olvasóhoz.

¹¹ MALOMFALVAY Gergely, *Belső-képpen indító Tudomány*, Bécs, 1653. RMNY III, 2462. Elöljáró írás.

¹² KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az Keresztény Isteni Tudománynak [...] rövid summája*, Utrecht, 1653. RMNY. III, 2498. A kegyes olvasóhoz.

széd”.¹³ Olyan szerző is van, aki nem akarta írását „pipesgetni vagy udvari piperébe öltöztetni”,¹⁴ vagy fordításában az eredeti munkát „minden udvari ékes szólástól üres Magyar nyelvvel”¹⁵ ajándékozta meg.

A kerülendő stílusfajták mellett természetesen meghatározzák a követendő példát is, és világossá válik az egyszerű, könnyen érthető beszéd célja is. Első az „üdvösséges épület”.¹⁶ Az ehhez vezető legrövidebb út az egyenes, hiszen „az igazság egyigýű beszédben szokott járni”;¹⁷ fontos „a szónak rövidsége és simplicitása”,¹⁸ „a dolognak mivoltára kell figyelmezní”,¹⁹ „a benne lévő dolognak fundamentumát” nézve.²⁰

A kritikátörténet számára különösen érdekes az irodalmi alkotás folyamatának teoretikus igényű magyarázata. Ezért figyelemreméltók azok a megnyilatkozások, amelyekből kitűnik a szerzők elméleti tudatossága. Az idézetekhez hasonló megjegyzések nem pusztán a stílus és a cél szempontjait érintik. Sokszor hangsúlyozzák, hogy a beszéd vagy írásmű megszerkesztése során meghatározott előírásokat követnek – vagy éppen szándékosan hagynak figyelmen kívül. Az irodalom önszemléletének alakulását vizsgálva észre kell vennünk annak jelentőségét, ahogyan a különböző szerzők megfogalmazzák az előírások mibenlétét.

Debreceni Péter elhatárolja magát az „igen hosszas, és mesteriséggel egyben szűtt font szók, cifra, cikornyás, tarafarás és pipe-

¹³ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, Debrecen, 1636. RMNY III, 1639. A keresztény olvasóhoz.

¹⁴ NAGYARI Benedek, *Orthodoxus Christianus*, Várad, 1651. RMNY III, 2405. Az igazságszerető olvasóhoz.

¹⁵ MADARÁSZ Márton, *Meisner Sz. elmélkedéseinek [...] Magyar nyelvvel való meg-ajándékozása*, Lőcse, 1635. RMNY 1629. Ajánlás Vári Zsigmondnak.

¹⁶ ALVINCI Péter, *Egy Rövid Úti prédikáció*, Kassa, 1632. RMNY II, 1535. Ajánlás Kapi Andrásnak.

¹⁷ NAGYARI Benedek, *Orthodoxus Christianus*, Várad, 1651. RMNY III, 2405. Az igazságszerető olvasóhoz.

¹⁸ DEBRECENI Péter, *Isten ajándékával való kereskedés*, Debrecen, 1693. RMK I. 1435. A kegyes olvasóhoz.

¹⁹ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, Debrecen, 1636. RMNY III, 1639. A keresztény olvasóhoz.

²⁰ BÖKÉNYI FILEP János, *Mennyei Lámpás*, Utrecht, 1652. RMNY III, 2450. A keresztyén olvasóhoz.

rés beszédek”²¹ alkalmazásától. Különösen fontos a mesterség említése – nem nehéz kitalálni, milyen mesterségről lehet szó.

Bökényi Filep János ugyancsak a maga eljárását igazolja az olvasó előtt: „ha mi ez könyvecskében te néked nem tettzenék [...] a szóknak nem igen hímes, és a sentenciáknak minden Ciceroi ékesség nélkül valósága miatt, ne mindgyárt vesd meg az egész könyvet...”²² A hivatkozás a „cicerói ékességre” nem hagy kétséget afelől, mit szándékozott elkerülni a szerző.

Még pontosabban fogalmaz Mikolai Hegedüs János, amikor szintén saját munkáját magyarázva így ír: „Ez nem valami oly tarafarás munka, nem a világi bölcs metódusra cirkalmaztatott, nem pompás szókkal mázoltatott; Mindazáltal vagyon bizony mégis neki, mivel kérkedgyék: hogy tudniillik ő a cifra festett szókat az Oratoroknak és Rhytmistáknak hagyván, a hímes szókat a fülök viszkettető olvasására és hallgatására bocsátván, szól ő a bölcs Istennek azon szavaival, kinél bölcsebb szólás soha nem adatik.”²³ A „világi bölcs metódus”, az „Oratorok” és a „Rhytmisták” szembeállítását „a bölcs Isten szavaival” nem igényel magyarázatot.

A terminológia miatt különösen érdekes Nagyari Benedek előszava, amelyben biztosítja az olvasókat, hogy „sok Rhetoricai ékességet, szólásban való cifrát, vagy inkább tara-farát”²⁴ nem találhatnak művében. A szövegkörnyezet jól ismert fordulatai kétségtelenné teszik, hogy a „Rhetoricai ékesség” itt is a világi ékesszólás elocutióját jelenti – a szerző mégis általánosít, és a retorikával azonosítja a „tara-farázást”.

Bővebben fejti ki a kérdéshez kapcsolódó véleményét Komáromi Csipkés György. Akárcsak Nagyari Benedek, ő is általában a retorika tanításainak alkalmazásával, az ékesen szólással azonosítja a kerülendő előadásmódot. A „Patereknek neveztetett régi tanítókról” a következőket írja:

²¹ DEBRECENI Péter, *Isten ajándékával való kereskedés*, Debrecen, 1693. RMK I. 1435. A kegyes olvasóhoz.

²² BÖKÉNYI FILEP János, *Mennyei Lámpás*, Utrecht, 1652. RMNY III, 2450. A keresztyén olvasóhoz.

²³ MIKOLAI HEGEDÜS János, *Biblia tanúi*, Utrecht, 1648. RMNY III, 2247.

²⁴ NAGYARI Benedek, *Orthodoxus Christianus*, Várad, 1651. RMNY III, 2405. Az igazságszerető olvasóhoz.

A kik midőn kelletinél fellyeb követték volna az ő tanításokban, és Disputációjukban az beszédnek ékes szókkal való festegetését, ollyakat mondottanak, a mellyekről annakutánna nagy szomorúan kértenek bocsánatot, magokat mentegetvén. Mint Hieronymus némelly alkalmatlanul mondott mondásiról mentegetvén magát. Rhetorici sumus, azt mondja, et aliquid declamationibus dedimus, az az, az ékesen szóllásnak mestersége szerént az beszédet ékesgettük, és magunkat valamennyire az orálásnak attuk. Theodorétus is csak azt veti az Tanítók minden szaván építő, és azoknak szájából az gonosznak és káromkodásnak alkalmatosságára, az szót, mint tik az taknyot, az mint szokták mondani, akképpen leső eretnekek elejekbe. Non ego dogmatum et decretorum regulam ea duco, quae in Ecclesia panegyricae, et declamatoriae dicuntur, az az, Nem azokat tartom én az vallásoknak és végzéseknak regulájának, a melyek az Anyaszentegyházban, a sok népből álló gyülekezethez lett beszéd szerént, és orálásképpen mondattanak.²⁵

Az idézetekből kibontakozik a kor jellemző felfogása, amely szerint a retorika általában a világi szónoklattan és annak alkalmazását jelenti, és azon belül is különösen az elocutiót. Magyar szövegösszefüggésben is általános és következetes a retorika és az ékesen szólás mellett ugyanebben a jelentésben az orator, orálás, oratio kifejezések használata. Mindezek leggyakrabban úgy kerülnek szóba, mint amitől a religio elkötelezettjének el kell határolnia magát. Egyébként az „orare” származékai is szerepelnek Szenci Molnár Albert és – némi eltéréssel – Pápai Páriz Ferenc szótárában. Az „Orator: Ekessen beszellő, Szoszolo, Ekesszolasra taneto”; ennek adverbális változata, az „Oratorie” pedig „Ekessen szollasi mesterül”. Az „Oratória: Ekessen szollási tudomány”, az „Oratio: Tellyes beszéd, Hosszukeszetöt beszéd. Item Imatsag”.

Találhatunk azonban példát a retorika másfajta megjelenésére a religió irodalmában is, méghozzá éppen az elméleti kézikönyvekben. Latin–magyar egyházi retorikájában Medgyesi Pál az imádsággal kapcsolatban magyarul szól az amplificatio forrásairól. „A két-féle Terjesztő Módok szerént” az egyik lehetőség: a bővítés „az Okosság mesterségének (Logices) arra szolgáló Esz-

²⁵ KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Az Keresztény Isteni Tudománynak [...]* rövid summája, Utrecht, 1653. RMNY III, 2498. A kegyes olvasóhoz.

közei által”. Itt olvasható a legfontosabb logikai fogalmak magyar nyelvű rendszerezése – nem lehet elégszer hangsúlyozni, hogy évekkel Apácai Csere János előtt. Szempontunkból még érdekesebb a másik forrás: az *amplificatio* a „Mesterséges Ékesgetések által”. Medgyesi megemlíti, hogy ezek „sok félék”, de a sok lehetőségnek „itt csak hatát” említi, ugyancsak magyar szakkifejezésekkel.²⁶ Ebből is nyilvánvaló, hogy az egyházi szerző számára is szükségesnek tartja a retorika teljes eszköztárának alkalmazását.

A század egy másik jelentős magyar elméletírója, Szilágyi Tönkő Márton ugyancsak a retorika teljességéről szól. Említ kifejezetten az *elocutio* tárgykörébe tartozó fogalmakat is, mint például a tropusok, figurák, hyperbolák, allegoriák. Ezek ismerete nemcsak a Szentírás értelmezéséhez elengedhetetlen, hanem nagymértékben hozzájárul az igehirdető stílusának választékosságához is.²⁷

Láthatjuk, hogy a szerzők tisztában vannak vele: az alkotást befolyásolják a kánonokban rögzített szabályok, akár követendőnek, akár kerülendőnek ítélik őket. A példákban kitérnek, milyen különbségek vannak a retorika vagy ékesen szólás fogalmának értelmezésében és értékelésében. Az azonban ezektől az eltérésektől függetlenül is nyilvánvaló, hogy *valamiféle* szabályokat mindenképpen szem előtt kell tartani: az adott műfajhoz illő megoldásokat alkalmazni, és a nem oda valókat elkerülni. Akárcsak a stílári követelmények meghatározásánál, itt is megjelenik a negatív megközelítés, a helytelen eljárás elmarasztalása.

Medgyesi Pál utal rá, hogy akik nem a témához való megfogalmazásban adják elő mondandójukat, azok „az írásnak külömb külömb formái és módgyai között különbséget tenni nem tudnak.”²⁸ Világos tehát, hogy a szerzőknek nem pusztán ösztöneikre kell hagyatkozniuk, hanem tisztában kell lenniük a „külömb külömb formák és módok” mibenlétével.

²⁶ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare*, Bártfa, 1650. RMNY III, 2310. F4r.

²⁷ SZILÁGYI TÖNKŐ Márton, *Biga pastoralis, seu, Ars Orandi & Concionandi*, Debrecen, 1684. RMK II. 1536. 101, 178, 181.

²⁸ MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis*, Debrecen, 1636. RMNY III, 1639. A keresztény olvasóhoz.

Meglepően modernnek tűnnek Gyöngyösi László fejtegetései, aki jó értelemben vett távolságtartással a retorika alatt mintha általában az alkotói módszert értené, mégpedig kinek-kinek a maga kialakult gyakorlata szerint. Hollandiában készített fordításának előszavában így fordul az olvasóhoz:

Gyakorlatossággal megh esik az a' tanulásnak dolgában, a' mi szokot lenni az étekben: mert a' mi képen hogy ugyan azon egy étkeknek neme külömb külömb féle módon el készítetvén fel adatik az asztalra, a' Szakácznak mesterséges találmánya, és a' vendégeknek szájok izi szerént; így a' tanulásbanis, ugyan azon egy dolog külömb-külobmb féle módon traktáltatik, az okos, és eszes könyv írónak jo külömbség tevő itileti, és az olvasónak megh foghatása szerént. Innét vagyon, hogy az emberi, és világi dolgokról való tudományokban, csak nem minden könyv írónak, vagyon tulajdon maga Grammatikája, Rhetorikája, maga Logikája, maga Philosophiája, és az Isteni tudományban, maga Cateshismussa. Sokannis panaszkodnak e' dolog felől, ugymint, a' mely az embernek elméjét el vonnya, emlékezetit öszvezüri-zavarja, és itiletit meg bántya; s' nemis oknélkül pedig: mert a' miképen az étkeknek külömb külömb féle vólta meg veszvén a' gyomorban, inkább nemz nehéz betegséget, hogy nem mint a' jo egészséget megh tartaná; így, ugyan azon egy dolog felől való trakta, sokaknak meg bántya a' jo itilletnek, és Istenes életnek öregbülését 's elölmenetelit. De ennek job formában való rendelése, ez egész keresztyén Világon lévő Ecclesiákat, keresztyén Fejedelmeket és felső rendeket nézendő dolog. [...] Mindazonáltal, senki ne kárhoztassa az Istennek sok féle ajándékinak külömb-külobmb féle voltát, (mely mind a' testi, s' mind a' lelki dolgokban való bölczességét, és jóságát adgya minekünk elönkben) de söt inkább kárhoztassuk mi az embereknek romlottságokat, és ez aránt való haszontalanságokat, a' kik avagy tellyességesen nem élnek, avagy pedigh gonoszszerű élnek, az Istennek áldásából reájok származot ajándékokkal.²⁹

Befejezésül, visszatérve a kritikátörténeti kutatások jelenlegi helyzetére: ma már tudjuk, hogy

²⁹ *A keresztyéni vallásnak fundamentomi [...], Fordétatott Angliai nyelvből GYÖNGYÖSI László által*, Utrecht, 1657. RMK I. 925. Elöljáró beszéd. Melyben az igaz Keresztyéni Vallásnak fundamentomiban nevedetni igyekező Olvasó taníttatik a' foganatos olvasásnak jo modgyára.

...a kezdet végéig eljutott történeti poétikai projekt az idők során jórészt elveszítette eredendő naivitását. Egységesnek vélt kérdései és egységesnek remélt eredményei [...] két fő irányba tartanak (szét): az irodalmi *produkcio* régi konvenciórendszereinek (mint teória és praxis dialogikus együttműködésének) vizsgálata irányába egyfelől, és a történeti igényű mai *receptio* (az olvasás történetileg is megalapozható és megalapozandó retorikáinak) irányába másfelől.³⁰

Túl vagyunk tehát a kezdet végén, és nincs megállás; már zajlik is a folytatás kezdete. Kétségtelenül „gyümölcsös haszonnal” kecsegtet annak kiderítése, hogy „a retorikai szabályrendszerekkel való ismeretség” hogyan függ össze „az egyáltalán recipiálható szövegek, beszédmódok, érvelések kínálatával”. Igen jó lenne tudni, hogy a szerzők a *maguk* mércéjét a szövegek *maga* mércéje mellé vagy alá, esetleg (*terribile visu*) fölé, elé vagy mögé állították.³¹

Ugyanakkor kiemelkedően fontosnak tartom a *religio* és a *retorika* összefüggéseinek vizsgálatába a *nemzettudat* szempontjait minél határozottabban bevonni. „Teória és praxis dialogikus együttműködését” kutatva nemzeti irodalomtörténetünkben különleges jelentőségűek azok a mozzanatok, amelyek a „deákbold tanult tudomány” meghonosodását mutatják magyar nyelvű közegben. A magyar terminológia jelentőségét eleget hangsúlyoztam. Mivel az alakuló irodalom legjellemzőbben nemzeti sajátossága a nyelv, a régiség kritikátörténetében különlegesen fontos a grammatikai irodalom, Sylvester Jánostól Bél Mátyásig.

A teoretikus művek mellett megkülönböztetett figyelemben kell részesíteni mindazokat a megnyilatkozásokat, amelyek a nyelvi szokások, hagyományok szerepét fogalmazzák meg a szövegek

³⁰ SZILASI László, *A történeti poétika története (1982–2000)*, BUKSZ 2001, 258–264; 262.

³¹ „[...] annyiban látom pontosítandónak az olvasás történeti retorikai kutatásának pozícióját, hogy a régiek, akik a szöveghez nem a maga mércéjét használták, hanem »nagyon is valószínű, hogy néha e mellé vagy (*horribile dictu*:) fölé odaállították a *maguk* mércéjét is«, a mércét gyakran (*horribile dictu*) a szöveg mércéje alá állították.” KECSKEMÉTI Gábor, *A genus iudiciale a 16–17. századi magyarországi irodalomban és irodalomelméletben*, ItK 2001, 255–284; 282.

létrejöttében. Ilyen például Medgyesi Pálnak eléggé meg nem becsült fejtegetése a magyar nyelvérzék normatív feladatáról. Meggyőződése szerint erre hagyatkozva jöhet létre a latinizmusoktól mentes, mégis igényes, szép magyar beszéd, amelyik a „rendes és ékes szó ejtések, szó elegyítéseket” is magában foglalja.³²

Feladat tehát még van bőven. Remélhetjük, hogy régi irodalmunk önszemléletét tanulmányozva egyre több újabb adalék kerül majd a birtokunkba arra vonatkozóan is, hogy hogyan függ össze a konferencia címében szereplő három fogalom: religió, retorika, nemzettudat.

³² MEDGYESI Pál, *Dialogus Politico-Ecclesiasticus*, Bártfa, 1650. RMNY III, 2309. Praefatio Rákóczi Zsigmondhoz.